

УДК 373.2.015.3:159.922.73/.942

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.2.6>**Світлана ТАФІНЦЕВА**

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психології, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, Україна, 29013
ORCID: 0000-0002-2280-7556

Svitlana TAFINTSEVA

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior lecturer at the Department of Psychology, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, 139 Proskurivskogo pidpallya str., Khmelnytsky, Ukraine, 29013
ORCID: 0000-0002-2280-7556

**ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ:
ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ****EMOTIONAL DEVELOPMENT OF CHILDREN
IN PSYCHOLOGICAL PRACTICE:
ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS**

У статті означено поняття емоційного розвитку дитини як її здібність відчувати, управляти і проявляти свої емоції та почуття і на цій основі ефективно будувати відносини та активно досліджувати своє оточення. Доведено, що емоційний розвиток дитини призводить до формування необхідних навичок як: самоусвідомлення, емоційної регуляції, відповідального прийняття рішень, побудові стосунків, які однозначно впливатимуть на успіхи дитини у різноманітних соціальних середовищах. Визначено організаційно-методичні аспекти емоційного розвитку дитини: налаштування на почуття та емоції дітей (це дозволить більш ефективно реагувати на потреби дітей та пропонувати більш конкретні рекомендації, які допомагають їм справлятися зі своїми емоціями); створення атмосфери допомоги дітям у розпізнаванні та розумінні емоції (розмова з дітьми та навчання їх емоціям допомагає їм краще усвідомлювати власні емоції, а також емоції інших); встановлення обмеження на недоречний прояв емоції (діти повинні знати, що це нормально переживати сильні емоції, і нормально мати цілу низку емоцій та почуттів. Також важливо встановити обмеження на агресивну, небезпечну поведінку); дорослий повинен бути взірцем для наслідування (демонструючи дітям, як він (дорослий) розуміє емоції та справляється з ними, він допомагає їм вчитися на його прикладі). А також корисним є використання вправ для зняття емоційного напруження (техніки дихання, тілесні техніки, активності на вивільнення емоційної напруги) та ігри з емоціями (гра МЕМО, гра «Світ на виворіт», емоційний кубик, метафоричні картки з емоціями «Кактус» Ю. Святенко).

Висновки. Визначені організаційно-методичні аспекти емоційного розвитку дитини у психологічній практиці передбачають вивчення нею, що таке емоції та почуття, розуміння того, як і чому вони виникають, розпізнавання власних емоційно-чуттєвих переживань і почуттів інших, а також оволодіння ефективними способами управління різними емоційними станами.

Ключові слова: емоція, емоційний розвиток, емоційний розвиток дитини.

The article defines the concept of emotional development of the child as his ability to feel, manage and express their emotions and feelings and on this basis to build relationships effectively and actively explore their environment. It is proved that the emotional development of the child leads to the formation of necessary skills such as: self-awareness, emotional regulation, responsible decision-making, building relationships that will clearly affect the child's success in various social environments. Organizational and methodological aspects of a child's emotional development are identified such as: adjustment to children's feelings and emotions (this will allow them to respond more effectively to children's needs and offer more specific recommendations that help them cope with their emotions); creating an atmosphere to help children recognize and understand emotions (talking to children and teaching them emotions helps them better understand their own emotions, as well as the emotions of others); setting limits on inappropriate expression of emotions (children

should know that it is normal to experience strong emotions, and it is normal to have a number of emotions and feelings. It is also important to set limits on aggressive, dangerous behavior); the adult should be a role model (showing children how he (the adult) understands emotions and copes with them, he helps them learn from his example). It is also useful to use exercises to relieve emotional stress (breathing techniques, physical techniques, activities to release emotional tension) and games with emotions (MEMO game, game «World inside out», emotional cube, metaphorical cards with emotions «Cactus» Yu. Svyatenko).

Conclusions. *Certain organizational and methodological aspects of a child's emotional development in psychological practice include learning what emotions and feelings are, understanding how and why they arise, recognizing their own emotional and sensory experiences and feelings of others, and mastering effective ways to manage various emotional states.*

Key words: *emotion, emotional development, emotional development of a child.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Усвідомлення та адекватне виявлення емоцій та почуттів – це завжди важливий момент у особистісному функціонуванні, а особливо у психологічному консультуванні або психотерапії. Адже деякі емоційні переживання пов'язані із стресовими/травматичними подіями, а деякі індивід утримує через специфіку виховного процесу («хлопчики не плачуть», «дівчата не повинні сваритися», «мовчи, дорослі краще знають» тощо). Саме тому важливим є знайомство з різноманітністю емоційних переживань, навчання їх адекватному прояву та формування уміння відчувати емоційні переживання у тілесних проявах починаючи з раннього дитинства, і на всіх наступних етапах онтогенезу. Практично усі акти діяльності дитини супроводжуються окремими емоційними переживаннями: починаючи від планування діяльності, прийняття рішення стосовно її реалізації, втілення у реальність й до оцінки отриманих результатів. Проте усвідомлено назвати їх для неї (як і для багатьох дорослих) є досить складно, а інколи неможливо, що пов'язано із недосконалістю емоційного розвитку дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Роз'ясненню проблеми емоційного розвитку присвячено праці П. Екмана [2], М. Курсінки [7], Н. Мельник [8] та ін., які вказують на те, що емоційний розвиток дитини передбачає її уміння управляти емоціями та справлятися із стресом. Психологи Р. Малік та Р. Марваха [3] конкретизуючи етапи емоційного розвитку дитини, зазначають, що контроль за цими етапами є обов'язковою частиною профілактичних консультувань для збереження психічного здоров'я. Проте упродовж останніх років у психологічній практиці дитячого психолога та психотерапевта спостерігається тенденція до зниження рівня емоційного розвитку (У. Баєр [5], М. Курсінка [7]), що обумовлює пошук нових напрямів організації означеного процесу.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення та узагальнення організаційно-методичних аспектів емоційного розвитку дитини у психологічній практиці дитячого психолога.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності [6, с. 120]. До базових емоцій відносять радість, подив, страх, гнів, сум, відразу та огиду [2]. Проте існує безліч варіантів поєднання цих різноманітних емоційних відчуттів. Оскільки у дітей за часту немає слів, щоб пояснити, що з ними відбувається, щоб виразити свої емоційні переживання з цього приводу, то для дитячого психолога тілесна форма прояву емоцій є надзвичайно цінною: не розуміючи слів (або за їх відсутності) можливо продовжити роботу завдяки невербальному мовленню.

У повсякденному житті, як і в психологічній практиці, багатьом дітям важко сприймати свої емоції/почуття та говорити про них: одні почуття ніби «заморожені», захороненні глибоко всередині, другі дають про себе знати хворобами, неясними відчуттями або стереотипною поведінкою. Навіть якщо особистість починає сприймати свої «витісненні» емоційні переживання, у неї не вистачає слів, щоб їх виразити [5, с. 53]. Р. Маєр якраз і відмітив те, що батьки починають переживають через те, що не зовсім розуміють переживання власних дітей [4, с. 3]. А це у свою чергу ускладнює взаємодію між батьками та дитиною, і ще більше поглиблює проблему її особистісного емоційного розвитку.

Українська дослідниця Н. Мельник у розумінні онтогенезу емоційного розвитку розглядає процес послідовного та природного виникнення й функціонування відповідних новоутворень [8, с. 71].

Вважаємо, що емоційний розвиток – це досить складне завдання, яке починається із народженням дитини та продовжується у дорослому житті. Адже перші емоції, які

можна розпізнати у немовлят, включають радість, гнів, смуток та страх. У міру розвитку дитячої усвідомленості з'являються більш складні емоційні переживання, такі як сором'язливість, здивування, захоплення, збентеження, сором, почуття провини, гордість та співчуття. Діти шкільного віку та молоді люди все ще вчать розпізнавати свої емоції та емоції оточуючих, розуміти, чому вони виникають, як правильно ними керувати, як їх «зчитувати» у інших.

Авторка освітніх програм для батьків М. Курсінка вказує на дослідження стосовно здатності заспокоюватися (здатності до саморегуляції), що призводить до біологічних змін в організмі. Змін, які дають змогу чітко мислити і, як результат, контролюватися ситуацію. Більшість дорослих не вчилися того як збагачувати життя активними діями та напруженими почуттями, також їх не вчили уміння вгамовувати надмірну активність й напруженість. Щоб навчити дітей розуміти сильні емоції та керувати ними, потрібно самим дорослим набути навичок саморегуляції. Коли батьки (інші значущі дорослі) регулюють власні емоції, буде легше цього навчити дітей [7, с. 112].

Група австралійських дитячих психологів наголошують на тому, що емоційний розвиток дитини залежить від її самовідчуття. Адже самовідчуття людини залежить від її сприйняття себе. Знання того, що вона може досягти успіху в тому, що вона робить, дозволяє дитині відчувати себе компетентною та впевненою в собі, що, своєю чергою, впливає на її емоційний розвиток. Дітям, які не мають досвід успіху, частіше доводиться справлятися з розчаруванням, що може призвести до розвитку негативного самовідчуття. Отримуючи підтримку, щоб навчитися цінувати свої сильні сторони та зусилля, а також сили інших, діти розвивають стійкість, щоб адекватно вирішувати проблемні ситуації [1].

Актуальним у рамках нашого дослідження є напрацювання Ф. Малік та Р. Марвахи стосовно визначення етапів емоційного розвитку дитини [3]. Автори вказують на те, що соціальна взаємодія на різних етапах онтогенезу дитини включає складні відносини, розбіжності, розставання, нові дружні стосунки, тривалі стосунки, які сприяють її емоційному розвитку. Саме тому для здорового переходу у доросле життя ключову роль відіграють позитивне та підтримуюче керівництво дорослих у формуванні емоційного світу дитини.

Аналіз та узагальнення наукових досліджень за означеною проблемою дозволяє стверджувати, що відповідний емоційний

розвиток дитини сприятиме тому, що вона: буде вміти товаришувати та зберігати дружні стосунки; стане більш впевненою; буде вміти вирішувати конфліктні ситуації; управляти стресом та коригувати рівень особистісної тривожності; легше сприйматиме та інтегруватиме соціальні норми; протистоятиме негативному соціальному тиску; матиме уявлення про те, що відчують інші тощо.

Таким чином, адекватний емоційний розвиток дитини призводить до формування необхідних навичок: самоусвідомлення, емоційної регуляції, відповідального прийняття рішень, побудові стосунків. Зазначені навички однозначно впливатимуть на успіхи дитини у дошкільному закладі, школі, вдома, у суспільстві.

Аналіз та узагальнення наукових досліджень [2; 3; 7; 8] та здобутків психологічної практики дозволяють визначити організаційно-методичні аспекти для забезпечення емоційного розвитку дитини.

Прийняття дитячих переживань: не обезцінювати емоції дитини. Дорослі схильні спілкуватися із дитиною як із об'єктом, «недорослим», таким чином ігноруючи її емоційні прояви або навіть табууючи їх прояв. Дитина у таких стосунках може навіть захищати дорослих від своїх власних емоцій та почуттів через страх їх засмутити ще більше або через те, що її лаятимуть за них (якщо, наприклад, вона відчуває радість, коли інші члени сім'ї сумують та плачуть). Під час спілкування із дітьми-клієнтами ми визначили декілька фраз, які є поширеними серед батьків: «я ж тобі казала...», «все буде добре...», «я тебе почула...», «не треба плакати, ти ж не...», «і чого тут ображатися...», «ти мене виводиш із себе...» тощо. Кожна клієнтська історія наповнена фразами подібного типу, які не враховують емоційні переживання дитини, і як наслідок ми маємо емоційні (поведінкові) порушення з якими батьки не справляються і звертаються за допомогою до дитячого психолога. Тоді разом на батьківських консультаціях формуємо новий лексичний словник із фраз «я бачу, що ти сумний – розкажи, що сталося», «ти зможеш», «ти можеш це повторити, але давай це зробимо тепер разом», «мені шкода, що так вийшло», «як тобі допомогти», «здається, ти хочеш це зробити сам(а)», «дай тебе обійму» та ін., які покликані дати зрозуміти дитині, що те що з нею відбувається – це не погано, це не є порушенням. А навпаки, демонструють ситуацію прийняття дитини повністю із усіма її вчинками та емоційними переживаннями.

Назвати емоцію: коли вона має ім'я – дитині легше справитися з ситуацією. Дитина сприймає значущих дорослих як фундамент свого комфортного життя. Але дорослі не завжди усвідомлюють, що також дитина дивиться на них, на доросле оточення з надією з'ясувати природу своїх почуттів та зрозуміти, як вгамувати емоції. Дорослі сумують, дитина сумна; дорослі опановують свої емоції – дитина знайомиться із механізмами емоційної саморегуляції [7, с. 100]. Саме від дорослого залежить усвідомлення та прийняття дитиною емоційного різноманіття, а також уміння керування ним.

Тому значущі дорослі повинні вводити дитину в світ емоцій, пояснюючи усі емоційні відтінки через власний досвід. При спілкуванні із дитиною варто називати прожиті емоції, що спонукатиме її прислухатися до своїх відчуттів, та розуміти, що саме вона зараз переживає. Наведемо приклад із власної психологічної практики: клієнт – хлопчик (5р. 7 міс.), запит батьків – дитина не контролює прояви агресії, особливо по відношенню до молодшої сестри.

Терапевт: що ти зараз робиш?

Клієнт: розфарбовую тварин (говорить рвучко, трохи агресивно, бо вже не хоче розмальовувати, а інше завдання не пропонується).

Терапевт: ти зараз злишишся?

Клієнт: ні, не злюсь! (рука сильно затискає олівець, натиск на папір збільшується).

Терапевт: мені здається, що ти таки злишишся – ти підвищив голос і сильно затиснув олівець у пальцях, вони аж побіліли. А ще ти затиснув губи та зціплюєш зуби, це все дуже схоже на злість.

Клієнт: а як ти знаєш? Навіть я не знав, що це моя злість (здивований голос, в очах запитання).

Таким чином, дитина знайомиться з тим, що насправді з нею відбувається. Завдання дорослих (мама, тата, дитячого психолога) полягає у тому, щоб «віддзеркалити», те що відчуває дитина та дати ім'я цим емоційним відчуттям.

Якщо допомогти дитині знайти слова, щоб описати її емоції, це допоможе їй використовувати їх, а не покладатися на поведінку як єдиний механізм самопредставлення. Дорослому потрібно розказати про почуття, які він бачить в дитині: «Я помітив, що ви виглядаєш сумною/сердитою/розчарованою...». Попросити її подумати разом про причини такого емоційного переживання «Цікаво, чому...?»

Потрібно допомогти дитині подумати про те, як її тіло реагує на цю емоцію, напри-

клад, відчуття злості в стиснутих кулаках або занепокоєння в животі. Як при цьому б'ється серце?

Бажано заохочувати дитину до фантазування про те, що може допомогти – піти і кричати в подушку, коли забагато агресії, або виконувати певні техніки релаксації при хвилюванні.

Використання вправ для зняття емоційного напруження. Для того, щоб дитина могла позбутися негативних наслідків перевтоми та нервово-емоційної напруги, стабілізувати свій психічний та фізичний стан, ми рекомендуємо використовувати наступні вправи:

1. Техніки дихання. Наприклад, техніка «Ритмічне дихання». Починайте дихати за таким принципом: вдихаючи, рахуйте до трьох, видихаючи, також рахуйте до трьох. Потім спробуйте зробити видих іще тривалішим: видихаючи, рахуйте до п'яти, до семи тощо. Для дітей може бути складно дихати за визначеною схемою, то кращим варіантом є зрозумілі та доступні ігри. У власній психологічній практиці ми пропонуємо дітям видувати мильні бульбашки, грати у повітряний футбол (коробка з намальованим футбольним полем та м'ячик від пінг-понгу. Завдання: задмухати м'ячик у ворота суперника), дмухати на пір'їнку: хто довше не дозволить їй приземлитися, дути через соломинку на гусінь з паперу або робити перегороди (смужка паперу згинається зигзагом та «підштовхується» струменем повітря із соломинки) тощо.

2. Тілесні техніки. Наприклад, техніка «Черепашка». Коли дитина напружена або чимось засмучена можна запропонувати їй вправу-імітацію для релаксації: зроби вигляд, що ти черепаха, яка неквапливо йде своєю дорогою. «О ні, починається дощ!». Зігнися і сховайся під своїм панциром на десять секунд. Знову визирнуло сонечко – можеш виходити зі свого сховища та продовжити прогулянку.

Також варто звернути увагу на ігри, які пов'язані із тілесним напруженням з наступним розслабленням, а саме «Море хвилюється...», «Ганчірка-палка», «Вичави сік із лимона», «Яка ти статуя» тощо.

3. Активності на вивільнення емоційної напруги. За допомогою такої діяльності дитина досить швидко може сприяти власному емоційному врівноваженню. Це може бути жмакання паперу або розривання його на смужки, кидання паперовими м'ячиками у визначену ціль, битва поролоновими палками (батаки), ігри стукалки (з молотком), будівництва-руйнування споруд із кубиків,

дартс (на липучках або магнітах), стрільба з рогатки, «дрворуб» тощо.

Використання ігор з емоціями. Оскільки для дитини є природною тенденція тілесної розрядки дискомфорту та напруги через гру, то вважаємо найкращим такий вид діяльності оптимальним у психологічній практиці для її емоційного розвитку. Серед ігор, які займають чільне місце у означеному процесі у психологічній практиці, ми б виділили:

а) Гра «Світ навиворіт». Гра-бродилка, яка передбачає непередбачені завдання для дитини. Їй потрібно зобразити (або намалювати) ситуацію, яка спричинила у неї злість (сум, огиду або розчарування). На перших етапах, як правило, дитині досить важко відтворювати подібні ситуації, спрацьовують захисні механізми або відсутність емоційного інтелекту. Але після того, як психолог ділиться своїм досвідом переживання певної емоції, то у дитини виникає інтерес і до власних переживань.

б) гра «МЕМО», серія «емоції». Завдання гри – це зібрати парні карточки. Але зображення різних емоцій також можна ввести у гру. Наприклад, запропонувати зобразити емоцію, намалювати емоцію або сказати фразу «добрий день» із відтінком цієї емоції тощо. Тобто гра допомагає прояснити для дитини різні емоції.

в) Емоційний кубик. На кожній стороні кубика намальований смайлик із різними емоційними станами: радісний, сумний, здивований, злий, спокійний, замріяний. Тут може декілька варіантів гри:

– дитина зображає емоцію з кубика, а батьки (психолог або учасники групи) мають її відгадати;

– дитина може пригадати мультиплікаційних героїв чи герої казок, які пережили подібний емоційний стан. Наприклад, «Що відчував Райдер, коли зміг врятувати з щенячим патрулем Ципалету?», «як демонструє свій страх павуків Кріпіш?» тощо;

– можна читати/розповідати казку у різних емоційних станах (через кожні 2-3 речення кидати кубик та змінювати емоцію).

Г) Метафоричні картки з емоціями «Кактус» Ю. Святенко. Окрім проєктивних можливостей карток у здійсненні діагностики емоційного стану дитини, їх варто використовувати у її емоційному розвитку. Варіанти можуть бути різноманітними:

– розігрування історій з окремими кактусами;

– відгадати емоцію кактуса, коли він посаджений у невідповідний горщик;

– намалювати малюнок «Який я кактус?» тощо.

Таким чином, будь-яка гра для емоційного розвитку дитини вчить її пов'язувати емоції з конкретними життєвими подіями та відповідними зовнішніми прояви у поведінці людини. Також дитина вчиться встановлювати причинно-наслідкові зв'язки систем «поведінка→емоція» та «емоція→поведінка». Крім того, швидкість емоційного розвитку може варіюватися від дитини до дитини. Деякі діти можуть демонструвати досить високий рівень розвитку емоційних навичок ще ранньому віці, тоді як іншим потрібно більше часу, щоб розвинути здатність керувати своїми емоціями у підлітковому (або юнацькому) віці.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Емоційний розвиток дитини передбачає вивчення нею, що таке емоції та почуття, розуміння того, як і чому вони виникають, розпізнавання власних емоційно-чуттєвих переживань і почуттів інших та розробку ефективних способів управління цими емоційними станами. Забезпечення ефективною підтримки емоційного розвитку дітей починається зі звернення уваги на їхні емоції й почуття, а також спостереження за тим, як вони з ними справляються. А організаційно-методичні аспекти забезпечення цього процесу полягають у наступному: налаштування на почуття та емоції дітей (деякі емоції легко ідентифікувати, тоді як інші менш очевидні. Щоб налаштуватися на емоції дітей, потрібно дивитися на мову їхнього тіла, слухати, що вони говорять і як вони це говорять, і спостерігати за їхньою поведінкою. Це дозволить більш ефективно реагувати на потреби дітей та пропонувати більш конкретні рекомендації, які допомагають їм справлятися зі своїми емоціями); створення атмосфери допомоги дітям у розпізнаванні та розумінні емоції (розмова з дітьми та навчання їх емоціям допомагає їм краще усвідомлювати свої власні емоції, а також емоції інших. Це також допомагає їм краще управляти своїми емоціями з часом); встановлення обмеження на недоречне проявлення емоцій (діти повинні знати, що це нормально переживати сильні емоції, і нормально мати цілу низку емоцій та почуттів. Завдання дорослого тут полягає у навчанні мові та навичкам, що дозволяють справлятися з сильними чи «важкими» емоціями, такими як гнів та розчарування, у адекватному форматі. Також важливо встановити обмеження на агресивну, небезпечну чи неналежну поведінку); дорослий повинен бути взірцем для наслідування (демонстру-

ючи дітям, як він (дорослий) розуміє емоції та справляється з ними, він допомагає їм вчитися на його прикладі).

Здійснений аналіз не претендує на повне висвітлення досліджуваної проблеми. Вважа-

ємо за доцільне подальше теоретичне дослідження та практичне обґрунтування методів ігрової терапії та арттерапії у активізації емоційно-почуттєвої сфери дітей на різних вікових етапах.

Література:

1. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL). *Core SEL competencies*. Chicago: CASEL. 2018. URL: <https://casel.org/core-competencies>
2. Ekman P. *Emotion in the human face*. New York, Cambridge University. 2015. 456 p.
3. Malik F., Marwaha R. Developmental Stages of Social Emotional Development In Children. *National Library of Medicine. National Center for Biotechnology Information*. May 10. 2022. URL: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK534819/#_article-29432_s2_
4. Myers R. *Parenting Today*. LLC, 2018. 16 p.
5. Баер У. Творческая терапия – терапия творчеством. Москва: Класс, 2013. 552 с.
6. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
7. Курсінка М. Ш. Виховання надзвичайної дитини. Порадник для батьків надто активних, емоційних, вразливих, чутливих і наполегливих дітей. 4-те вид. Київ : Наш формат, 2019. 432 с.
8. Мельник Н. Емоційний розвиток особистості як основа формування емоційного інтелекту дітей дошкільного віку. *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2018. № 4 (63). С. 69-74.

References:

1. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL) (2018). *Core SEL competencies*. Chicago: CASEL. Retrieved from <https://casel.org/core-competencies/> [in English].
2. Ekman, P. (2015). *Emotion in the human face*. New York, Cambridge University [in English].
3. Malik, F., & Marwaha, R. Developmental Stages of Social Emotional Development In Children. *National Library of Medicine. National Center for Biotechnology Information*. May 10. 2022. Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK534819/#_article-29432_s2_ [in English].
4. Myers, R. (2018). *Parenting Today*. LLC [in English].
5. Baer, U. (2013). *Tvorcheskaya terapiya – terapiya tvorchestvom* [Creative Therapy – Therapy with Creativity]. Moskva: Klass [in Russian].
6. Kolobych, O. P. (2018). *Zahalna psykholohiia* [General Psychology]. Lviv [in Ukrainian].
7. Kursinka, M. Sh. (2019). *Vykhovannia nadzvychainoi dytyny. Poradnyk dlia batkiv nadto aktyvnykh, emotsiinykh, vrazlyvykh, chutlyvykh i napolehlyvykh ditei* [Raising Your Spirited Child: A Guide for Parents Whose Child is More Intense, Sensitive, Perceptive, Persistent, and Energetic]. Kyiv : Nash format [in Ukrainian].
8. Melnyk, N. (2018). *Emotsiinyi rozvytok osobystosti yak osnova formuvannia emotsiinoho intelektu ditei doshkilnoho viku* [Emotional development of personality as a basis for the formation of emotional intelligence of preschool children]. *Naukovyi visnyk MNU im. V. O. Sukhomlynskoho. Pedagogichni nauky – Scientific Bulletin of MNU. V.O. Sukhomlinsky. Pedagogical sciences*. 4 (63). 69-74 [in Ukrainian].